

Zaključak

Zaključujući ova »paljetkovanja« po djelima Ksavera Šandora Gjalskoga, nadam se da sam uspio ukazati na neke nove mogućnosti sagledavanja njegove proze. Namjera mi je bila prije svega istaknuti modernizam njegovog bogatog stvaralaštva, osobito impresionističke i simbolističke motivacije i slojeve sjajne pripovjedačke proze. Analizirajući pojedina djela morao sam zamijetiti da je pisca privlačila životna tradicija hrvatskog zagorskog plemićkog društva doba bidermajera, koja je u tragovima postojala i još bila živa i u završnim desetljećima 19. stoljeća, tj. kad je pisac prikazivao život zagorskih plemićkih kurija. Zaključio sam kako moram veću pozornost obratiti manje favoriziranim pišćevim djelima.

Konkretizirajući problem, ukazujem na roman *Na rođenoj grudi* koji je, prema mojem shvaćanju, mnogo bogatiji umjetničkim slojevima nego što se to dosada tvrdilo. Umjetnička slojevitost ovog romana obuhvaća socijalnu osjetljivost i zanimanje za promjene života zagorskog plemstva i problem kapitalizacije provincijalne (ladanjske) Hrvatske, a istodobno predstavlja impresionizam hrvatske proze kraja 19. stoljeća. Slično je s romanom *Janko Borislavić* koji se ističe kao »hrvatski Faust«, s tim što nudi i najljepšu sliku plemićkog života u okviru žanra *Lebensbild* (žanr-slika) – naglašavajući bidermajersku motivaciju. »Pristupivši« prozi Gjalskoga s gledišta »Moderne«, moram odmah navesti problem tzv. okultističko-mističke novelistike njegove pripovjedačke proze. Mislim da sam uspio uvjerljivo dokazati da se u nekima od spomenutih okultističko-mističkih pripovijesti Gjalskoga u sasvim čistoj formi pojavlju-

je osobitost europskog simbolizma, tzv. *korespondencija*. Karakterističan je primjer toga pripovijetka *San doktora Mišića* u kojoj se istodobno pojavljuje i »predfreudizam«.

Kad sam napisao omanju monografiju o Gjalskom na mađarskom jeziku, bilo je nužno da se pozabavim i mađarskim motivima Gjalskijeve proze. Svršivši pregled književnog djela pisca Hrvatskog zagorja s gledišta *kroatohungarološke motivacije*, došao sam do spoznaje da taj sloj književnog opusa Gjalskoga čini posebno poglavlje u povijesti hrvatsko-mađarskih književnih dodira. (O bogatstvu mađarskih motiva ove pripovjedačke proze jednom treba napisati posebnu veliku studiju.) Čitajući pojedina djela Gjalskoga zaključio sam da je opis mađarstva u romanima i pripovijestima vjerna slika povijesti naših društveno-političkih i kulturnih veza. Naravno da pišući *Pristupe Gjalskom* nikako nisam mogao zanemariti tu temu – nadajući se da o tom sloju književnog opusa velikog pisca mogu kazati nešto novo, originalno i uvjerljivo. Slijedeći u stopu temu ove kroatohungarološke motivacije, naišao sam na bogatu građu, od pripovijesti *Pod starim krovovima* do romana *U noći, Osvit, Đurđica Agićeva, Radmilović, Za materinsku riječ* – ne zanemarujući ni mali satirički roman pod naslovom *Izlet Grinczinger Pála na Magyar Tenger*. Krleža je posvećujući posebnu pažnju učestalim promjenama političkih svjetonazora Gjalskoga u knjizi *99 varijacija. Lexicographica. Eseji i zapisi* spomenuo između ostalog i to da je naš pisac bio »mađžaron i progonjeni khuenovski činovnik, da bi u Prvom svjetskom ratu, 1917. postao mađžaronski veliki župan i glasač za ratne proračune grofa Tisze.«⁵⁶³ Dakle, odnos pisca prema Ugarskoj i mađarstvu mijenja se ovisno o promjenama hrvatsko-mađarskih političkih odnosa. Gledajući sve to s aspekta književnog stvaralaštva, ovu promjenljivost treba ocijeniti kao osjetljivost pisca prema našim, tj. hrvatsko-mađarskim politič-

⁵⁶³ Miroslav Krleža: *99 varijacija. Lexicographica, Eseji i zapisi*, nav. izd., str. 83-84.

kim odnosima, o kojima je on u svojim djelima davao dosljedno vjernu umjetničku sliku. O svemu tome Krleža kaže: »Gjalski je neka vrsta književne preživjelosti, veoma podesne za proučavanje problematike onog historijskog raspona, u okviru koga je djelovao kao pisac.«⁵⁶⁴

Vjerujem da sam uspio dopuniti biografiju pisca kad sam se malo opširnije pozabavio njegovom zastupničkom djelatnošću u zajedničkom mađarsko-hrvatskom parlamentu. Sliku političara Gjalskoga rasvjetljaju podaci iz dnevnika zajedničkog parlamenta. Budući da je Gjalski, kad bi uzeo riječ u parlamentu, po propisanim običajima govorio bez papira i, naravno, hrvatski, stenografi, ne znajući hrvatski, nisu mogli te njegove govore zabilježiti u zapisnicima. Ondje uvijek piše samo: »horvátul beszél«, tj. »govori hrvatski«. Ipak sam u kontekstu tekstova dnevnika parlamenta pokušao rekonstruirati zastupničko djelovanje političara Gjalskoga.

U vezi s njegovom zastupničkom djelatnošću istaknuo sam Gjalskijeve veze s mađarskim predsjednicima ministarstva, konkretno s grofom Istvánom Tiszom i Sándorom Wekerleom. S točke gledišta hrvatsko-ugarskih političkih odnosa prije 1918. posebno značenje imaju Gjalskijeve uspomene o mađarskom političaru Istvánu Tiszi. Prema riječima pisca iz *Rukoveta autobiografskih zapisaka*, on je mnogo poštovao tog mađarskog političara, ističući ga kao »najvećeg i najgenijalnijeg državnika«, naglašavajući njegovu »umnu i karakternu veličinu«. Usporedimo li navedene riječi Gjalskoga o Tiszi s onom slikom koju je o njemu dao Krleža, ustanovit ćemo da je Gjalskijevo mišljenje mnogo bliže povijesnoj stvarnosti. Naime, Krleža je ne poznavajući pravi politički karakter Tisze, stvarao svoju sliku o njemu više pod utjecajem suvremenih mađarskih građansko-radikalnih publicističkih refleksija (krug Oszkára Jásziya), čak i mađarskog pjesnika Endrea Adyja – prihvativši

⁵⁶⁴ Ibid., str. 84.

ustvari pogrešno shvaćanje da Tiszu prije svega tereti odgovornost za Prvi svjetski rat. Mađarska historiografija sve je to već davno opovrgnula.

Gjalski, kao bivši zastupnik tijekom ratnih godina, poslije rata i sloma Austro-Ugarske Monarhije sigurno je imao informacije o tome da je Tisza bio jedini političar u vodećim krugovima Monarhije koji je do posljednjeg trenutka 1914. protestirao protiv objave rata Srbiji. Gjalski se osobno susreo s Tiszom – vidao ga je i kontaktirao s njim u budimpeštanskom parlamentu. Dakle, on je Tiszu poznao ne samo kao političara, nego i osobno, kao čovjeka čvrstog kalvinističkog morala i svjetonazora. Gjalski je cijenio političara koji je u doba svoga vladanja, u prvim desetljećima 20. stoljeća, za hrvatska pitanja uvijek imao više razumijevanja nego ostali mađarski političari (npr. Károly Khuen-Héderváry). Nadam se da sam uspio upotpuniti Gjalskijevu biografiju i ujedno rasvijetliti lik grofa Tisze.

Od poglavlja u kojima sam se u okviru književne interpretacije ovog ili onog djela morao dotaknuti i političkih pitanja, ističem posljednje poglavlje knjige, *Summa Gjalskiana*, u kojem sam ukratko analizirao roman *Pronevjereni ideali*. Suočavanje sa svijetom tog romana bio je za mene duboki čitateljski i književnopovjesničarski doživljaj. Njegov, tj. Gjalskijev, obračun sa svojim mladenačkim idealima i iluzijama zrelih godina, bio je iskrena samoraščlamba.

Gjalskijevo osvrtnje na mladenačke ideale, njegova samoanalitička *summa* svega onoga što mu se nekad činilo perspektivnom budućnošću koja će donijeti rješenje sudbine Hrvata u znaku ideje ujedinjenja južnih Slavena, pokazuje da je Gjalski uvijek imao snagu samokritički razmišljati o svojoj književnoj i političkoj djelatnosti. Ali sve to čini samo jedan sloj u strukturi romana. Drugi je piščeva vidovnjačka sposobnost, a tiče se buduće sudbine nove ujedinjene jugoslavenske države. Gjalski je već 1924. točno dijagnosticirao kako ta država neće biti vjeko-

vječna. Baš zbog toga bio je sposoban samokritički se osvrnuti na sve ono što je prije, u mladenačkim ili zrelim godinama, ozbiljno doživljavao i preuzimao, od starčevićanstva do Strossmayerovih ideja ili do zastupništva u okviru Hrvatsko-srpske koalicije. Pod utjecajem svega toga nazivamo ovaj roman *Summa Gjalskiana*.

Budući da nisam imao namjeru pisati tradicionalnu monografiju koja bi uz biografsku sintezu obuhvatila i potpuno književno djelo Gjalskoga, nego samo »pristupiti« nekim ključnim umjetničkim tvorevinama Gjalskijevog stvaralaštva i pitanjima njegovog životnog puta, morao sam za analizu selektivno odabrati najmarkantnija djela našeg pisca. Naravno da pri tome nisam želio zanemariti ni tradicionalnu ocjenu pojedinih Gjalskijevih djela. Tako sam za analizu odabrao i roman *Radmilović*. Kad sam to djelo, prije više godina, prvi put pročitao, držao sam ga za uspješni pokušaj hrvatskog *Künstlerromana*. No sad sam, u kontekstu književnog korpusa Gjalskoga, uz plemenitu namjeru pisca, morao ustanoviti i određene mane, čak i propuštenu priliku za pisanje takvog tipa romana i prikazivanje novog građanstva seljačkog porijekla (Novkovići). A kad sam pokudio neizradbnu i kompleksnu karakterizaciju glavnog protagonista Radmilovića, morao sam ocijeniti i neke novosti kompozicijske strukture, prije svega paralelni opis dvostruke ljubavi Radmilovića prema Olgi i Stanki. Sjećamo se da se njegovi osjećaji, s jedne strane prema Olgi, a s druge prema Stanki, tijekom radnje romana razvijaju u suprotnom smjeru: kad je prvi put ugledao Olgu, njegovi se osjećaji odmah razbuktaju, ali na kraju radnje taj plamen, pod utjecajem društvenih okolnosti i niza razočaranja, polako izgara. Obrnut je tijek veze između njega i Stanke. Kad Radmilović na početku romana upoznaje Stanku, u njemu se budi samo simpatija prema njoj, no na kraju radnje priznaje da ju doista voli, i to iskreno.

Naravno, ne smijemo zaboraviti činjenicu recepcije Turgejeva u Gjalskijevom stvaralaštvu, što nam nudi mogućnost

komparativne rasprave o njegovom *oeuvreu*. Čitajući studije o turgenjevskim motivima u Gjalskoga, podsjetio sam da se u nekim djelima mađarskog pisca Gyule Krúdyja prikazivanje nazadovanja mađarskog plemstva podudara s društvenom slikom pripovijesti *Pod starim krovovima*. I portret protagonista uvodne pripovijesti knjige (*Illustrissimus Battorych*) vrlo je blizak portretu Eleka Radnóthyja, lika iz romana mađarskog pisca Pála Gyulaija (*Egy régi udvarház utolsó gazdája*). Ako su djelomice svi ovi pisci bili učenici ruskog pisca, ipak su na svoj način recipirali ugođaj turgenjevske proze, bez napuštanja originalne nacionalne atmosfere i ambijenta svojih pripovjedačkih umjetnosti. Nije bilo teško zaključiti da je njihova proza karakteristična srednjoeuropska i u opisu zagorskih i u opisu istočno-ugarskih ili erdeljskih krajolika i plemićkih kurija, odnosno, u karakterizaciji likova. Dakle, u njihovim djelima uvijek nalazimo specifične, centralnoeuropske, ili čak, panonske društvene korijene. Nadam se da će ova spoznaja još malo produbiti naše znanje o pripovjedačkoj umjetnosti Gjalskoga.

Kao inozemni kroatist, koji je istodobno i hungarolog i komparatist, mislim da, ako sam uspio dopuniti književnopovijesnu sliku o velikom hrvatskom piscu 19. i 20. stoljeća, nisam radio uzaludno.